

Roman Lusawa

O potrzebie rozszerzenia koncepcji rozwoju województwa mazowieckiego

Zarządzanie. Teoria i Praktyka nr 1 (3), 133-155

2011

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Roman Lusawa

Wyższa Szkoła Menedżerska w Warszawie

**O POTRZEBIE ROZSZERZENIA KONCEPCJI ROZWOJU
WOJEWÓDZTWA MAZOWIECKIEGO****Streszczenie**

W opracowaniu przedstawiono wyniki badań nad procesami rozwojowymi zachodzącymi w sferze społecznej województwa mazowieckiego, z których szereg jest niekorzystna z punktu widzenia ekonomicznego rozwoju regionu oraz stanu środowiska naturalnego. Prowadzą one do wniosku, że niezbędne jest rozszerzenie koncepcji rozwoju regionu o działania równoważące dostrzeżone tendencje. Badanie wykazało istotną rolę jaką może odegrać rolnictwo w tym procesie.

Słowa kluczowe: rozwój, rozwój zrównoważony regionu, sfera społeczna, rolnictwo, strategie

Wstęp

Zapoczątkowana raportem Klubu Rzymskiego dyskusja na temat przyszłości świata zaowocowała powstaniem Komisji ONZ do Spraw Środowiska i Rozwoju (WCED), której raport zatytułowany „Nasza wspólna przyszłość” („Our common future”) został przyjęty 4 sierpnia 1987 r. na 42. sesji Zgromadzenia Ogólnego ONZ (WCED 1987). Przedstawiono w nim ideę trwałego (zrównoważonego) rozwoju. Szczyt Ziemi w Rio de Janeiro uczynił z niej myśl przewodnią planu działania na dwudzieste pierwsze stulecie powszechnie znanego pod nazwą Agenda 21. Dokument ten wywołał ożywienie w świecie. Podjęto znaczny wysiłek intelektualny i praktyczny. Działania podjęto w 113 krajach na wszystkich kontynentach. Do roku 2002 odnotowano ich bez mała 6000, z czego większość (80%) w 36 państwach europejskich. Okazały się one jednak roz-

proszone, prowadzone bez myśli przewodniej, przy braku właściwych postaw społecznych. Po kilku latach pojawiło się wyraźne zniechęcenie, zmęczenie, zawód i rozczarowanie (Mangel 2002). Dyskusja, z udziałem przedstawicieli różnych środowisk, kierunków wiedzy, polityków i dziennikarzy zaskutkowała tym, że termin „rozwój trwały” lub „rozwój zrównoważony”, „uzyskał status sloganu, czyli słowa, które się wymawia dość bezmyślnie” (Howe 2005). Za drugi powód uznać należy pewne wyczerpanie się samej idei. Stan ten w jakimś stopniu przypisać należy błędowi popełnionemu na samym początku. Było nim użycie w dokumencie o znaczeniu międzynarodowym słowa „sustainable”. Jest to angielski termin muzyczny oznaczający trwanie w czasie (Majewski 2008), przeniesiony w przeszłości do leśnictwa i upowszechniony w podręcznikach poświęconych gospodarce leśnej. Pojęcie „trwałości” (niem. „Nachhaltigkeit”) po raz pierwszy użyte zostało przez Niemca – C.H. von Carlowitza w roku 1714. Już wtedy było archaizmem używanym przez drwali w Rudawach (Grober 1999). Wprowadzenie do obiegu słowa, które nie miało powszechnie stosowanych odpowiedników w językach współczesnych, otwierało szerokie pole do jego interpretacji. Zaczerpnienie zaś terminu z nauk leśnych kierowało myśl ku zagadnieniu oddziaływania gospodarki na stan środowiska naturalnego. Natomiast z pola widzenia zniknęła kluczowa dla przetrwania świata kwestia społeczna. Stało się tak pomimo, że „w swoim podstawowym sensie strategia zrównoważonego rozwoju zmierza do wspierania harmonii pomiędzy istotami ludzkimi oraz pomiędzy ludźmi i przyrodą...” Dążenie do zrównoważonego rozwoju wymaga:

- systemu politycznego, który gwarantuje efektywny udział obywateli w podejmowaniu decyzji,
- systemu ekonomicznego, generującego nadwyżki oraz wiedzy technicznej niezależnej i opartej na trwałych podstawach,
- systemu społecznego, który umożliwi rozwiązanie napięć powstających w wyniku dysharmonii rozwoju,
- systemu produkcji, który respektuje zobowiązanie do ochrony ekologicznych podstaw rozwoju,
- systemu technologicznego zdolnego do poszukiwania nowych rozwiązań,
- międzynarodowego systemu, sprzyjającego trwałym modelom handlu i finansów oraz
- systemu administracyjnego, elastycznego i zdolnego do samodoskonalenia się”¹.

Wydaje się zatem, że przypomnienie tej kwestii mogłoby stać się impulsem ożywym, można powiedzieć – przywracającym mu równowagę, nadającym rozwojowi zrównoważonemu charakter rozwoju trwałego. Na potrzebę takiej redefinicji, idącej w kierunku większej personalizacji idei zwracano uwagę wielokrotnie. Uczynił to między innymi Prezydent Aleksander Kwaśniewski, który we wstępie do dokumentu zatytułowanego Agenda 21, 10 lat po Rio zwrócił

¹ *Our common future*, s. 73-74.

uwagę na potrzebę szerszego włączenia w działania grupy osób w wieku starszym, która jest w społeczeństwach marginalizowana, czuje się niepotrzebna, a jej potencjał pozostaje nie w pełni wykorzystany.

Społeczeństwo Mazowsza zaakceptowało znaczenie rozwoju trwałego. Świadczą o tym zapisy w dokumentach strategicznych. W strategii uchwalonej 31 stycznia 2001 przez Sejmik Województwa Mazowieckiego (uchwała 3/01) zapisano, że: „...zrównoważony rozwój Mazowsza musi stawiać za nadrzędny cel zachowanie wartości środowiska przyrodniczego oraz poprawę jego jakości, które będą szansą rozwoju społeczno-gospodarczego regionu w przyszłym stuleciu oraz podstawą poprawy jakości życia mieszkańców” (Strategia 2001).

Aktualizacja strategii w roku 2005 nie spowodowała zmiany tego priorytetu. Co więcej zwróciła uwagę na zasadniczy problem społeczny, jakim są dysproporcje rozwojowe. W misji czytamy: „Mazowsze jako najbardziej rozwinięty gospodarczo region w Polsce podejmuje współzawodnictwo w rywalizacji z innymi krajami rozwiniętymi poprzez eliminowanie dysproporcji rozwojowych, rozwój nowoczesnej gospodarki opartej na wiedzy oraz zapewnienie mieszkańcom Mazowsza warunków do rozwoju jednostki, jak i całej społeczności, przy jednoczesnym zachowaniu spójnego i zrównoważonego rozwoju”. Wydaje się, że przy realizacji tak postawionego celu korzystna będzie pewna zmiana sposobu patrzenia na problem rozwoju regionu. Zmiana podejścia winna polegać na uwzględnieniu dość oczywistego faktu, że na szereg procesów rozwojowych wpływają postawy społeczne przejawiające się w masowych zachowaniach. Warto w tym miejscu odwołać się do dyskusji toczącej się w styczniu 2010 r. w krajach niemieckojęzycznych wokół pracy Mathiasa Biswängera² pod tytułem „Kieraty szczęścia” (niem. „Die Tretmuehlen des Glueks”). Autor rozważa w nim problem relacji wzrostu gospodarczego mierzonego za pomocą kategorii PKB i poczucia zadowolenia ludzi z tego wzrostu korzystających. Konkluzja wypływająca z tych rozważań jest następująca: zadowolenie społeczeństwa nie zwiększa się wraz z bezwzględnym wzrostem jego bogactwa, natomiast niezadowolenie rośnie wraz z powiększaniem się różnic pomiędzy obywatelami. Zatem popieranie wzrostu bogactwa na określonych obszarach kosztem zbyt wielkich różnic dochodowych i majątkowych musi prowadzić do zmniejszenia się poziomu zadowolenia społeczeństwa i działania takie czynić nieekonomicznymi i politycznie nieefektywnymi w rozumieniu J. Stiglitz³. Ponieważ efektywność polityczna jest nie mniej ważna, a czasami bywa ważniejsza od efektywności ekonomicznej warto powyższe zależności brać pod uwagę. W tym kierunku poprowadzone zostaną dalsze rozważania ujęte w niniejszym opracowaniu.

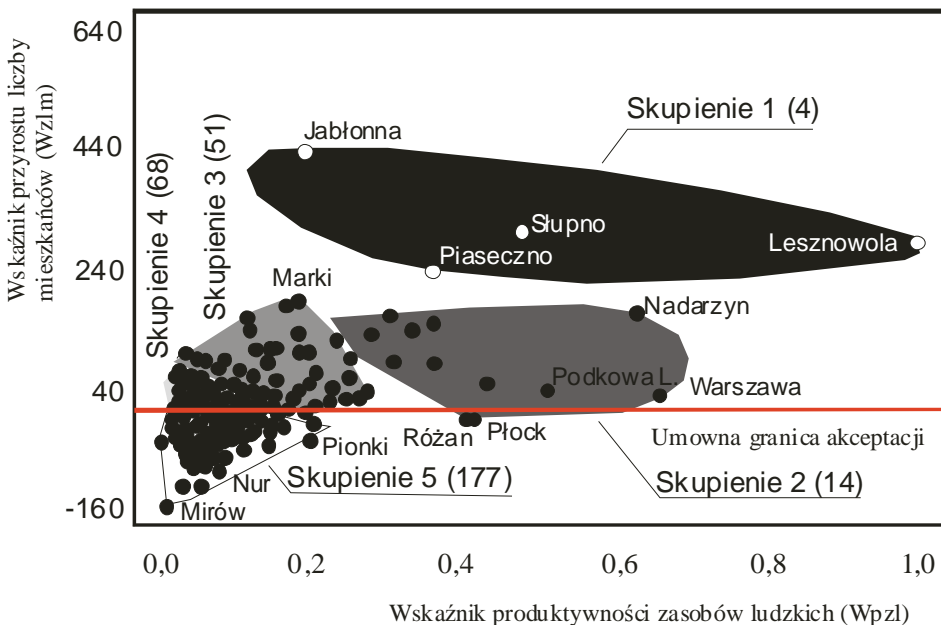
² Mathias Biswanger jest profesorem ekonomii społecznej na politechnice w Olten (Szwajcaria) i docentem Uniwersytetu St. Gallen. Wykłada również na Uniwersytecie w Bazylei i w Qingdao Technological University (Chiny). W roku 2000 był gościnnie profesorem Politechniki we Freibergu.

³ Joseph Stiglitz – profesor ekonomii, wykładowca akademicki. Laureat ekonomicznej Nagrody Nobla z roku 2001. Doradca ekonomiczny prezydenta Clintona, następnie dyrektor ekonomiczny Banku światowego. Rozgłos przyniosły mu prace z zakresu ekonomii sektora publicznego i globalizacji.

Metoda

W celu pogłębienia wiedzy na temat procesów rozwojowych zachodzących w województwie mazowieckim, skonfrontowano poziom wzrostu gospodarczego oszacowanego dla poszczególnych gmin Mazowsza ze stopniem akceptacji mieszkańców. Do oceny różnic poziomu rozwoju gospodarczego wykorzystano metodę szacowania PKB na podstawie wpływów podatkowych uzyskanych w poszczególnych gminach (Lusawa 2009). Stopień akceptacji społecznej zmierzono za pomocą wskaźnika zmian liczby mieszkańców w latach 2001-2007. Wychoząc z założenia, że dla opisywanych procesów znaczenie mają nie tyle bezwzględne wielkości obserwowanych zjawisk, co różnice względne, obie miary poddano unitaryzacji zerowanej. Nazwano je wskaźnikiem produktywności zasobów ludzkich (Wpzl) i wskaźnikiem zmian liczby mieszkańców (Wzlm).

Rys. 1. Grupy (skupienia) gmin województwa mazowieckiego charakteryzujące się statystycznym podobieństwem rozwoju, wyodrębnione na podstawie wielkości wskaźnika produktywności ludności (Wpzl) i wskaźnika zmian liczby mieszkańców (Wzlm) w latach 2001-2007.

Źródło: Opracowanie własne.

Przyczyn i uwarunkowań zróżnicowania gospodarczego oraz stopnia społecznej akceptacji poszukiwano z wykorzystaniem metody regresji wielorakiej. Efektywna okazała się metoda krokowa. Do obliczeń wykorzystano wspomniane

powyżej miary i zestaw 183 wskaźników (prosty i zagregowanych) charakteryzujących poszczególne jednostki samorządu terytorialnego pod względem: demografii, poziomu rozwoju gospodarczego, infrastruktury. Do grupowania gmin pod względem statystycznych podobieństw wykorzystano metodę analizy skupień (cluster analysis).

Wyniki

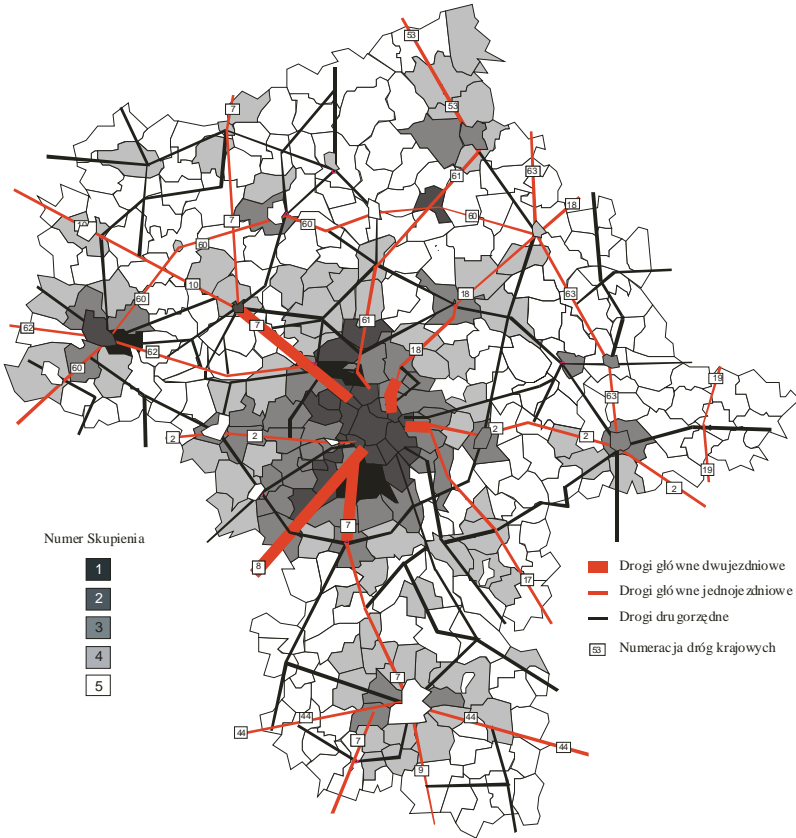
Przeprowadzone analizy wykazały znaczną polaryzację rozwoju gospodarczego mazowieckich gmin. Wraz ze wzrostem wielkości PKB w przeliczeniu na głowę mieszkańca (wartość wskaźnika Wpzl) zwiększał się również poziom społecznej akceptacji (wartość Wzlm). Była to jednak tendencja ogólna, gdyż w grupach jednostek wyodrębnionych na podstawie statystycznego podobieństwa poziomu rozwoju i stopnia akceptacji obserwuje się zależność odwrotną, to znaczy – wyższym stopniem akceptacji cechują się jednostki słabiej rozwinięte (rysunek 1). Wynika z tego, że nie ma prostego związku między poziomem bogactwa, a zadowoleniem mieszkańców.

Drugim spostrzeżeniem jest wyraźny proces koncentracji bogactwa w rejonie Warszawy, Radomia i Płocka (rysunek 2). Ze względu na to, że różnice pomiędzy obszarami o krańcowo odmiennym poziomie rozwoju są tak duże, że zacierają się różnice występujące na szczeblu lokalnym, analizę powtórzono odrębnie dla każdego z subregionów. Jej wyniki potwierdziły opisane wcześniej zależności. Pozwoliły jednak dokładniej zrozumieć istotę procesów zachodzących w regionie.

Z uwagi na to, że w rozwoju regionu najważniejszą rolę odgrywa Warszawa należy zwrócić uwagę na proces depopulacji centralnych dzielnic miasta, przy równoczesnym wzroście gęstości zaludnienia w jego częściach zewnętrznych. Wskazuje to na kształtowanie się tak zwanego „śródmiejskiego centrum biznesu”. Proces ten, jak wskazują doświadczenia krajów zachodnich, niekoniecznie musi sprzyjać rozwojowi miasta (Markowski 1999). Tworzenie się wokół aglomeracji obszaru o zwiększonej gęstości zaludnienia, w którym narastać będą trudności komunikacyjne, utrudni rozwiązywanie wielu problemów natury gospodarczej i społecznej zarówno wewnątrz miasta, jak i na obszarach oddalonych. Zmniejszenie się mobilności mieszkańców spowoduje, z jednej strony ograniczenie dostępu do warszawskiego rynku zatrudnienia, z drugiej zaś, niedobory pracowników niżej kwalifikowanych, a tym samym gorzej wynagradzanych potrzebnych do obsługi zarówno biznesu, jak i sfery publicznej. Podniesie to poziom kosztów funkcjonowania firm, jak również tak zwanych kosztów transakcyjnych. Zmiany te mogą mieć poważne znaczenie dla konkurencyjności Warszawy. Problem powiększają obserwowane w stolicy poważne deformacje w sferze społecznej (zachwianie proporcji płci, starzenie się populacji). Powo-

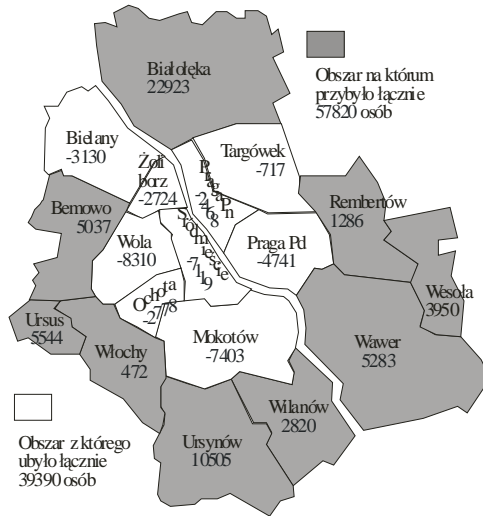
dużą one zmniejszanie się przyrostu naturalnego i wzrost uzależnienia gospodarki miasta od dopływu siły roboczej z zewnątrz.

Rys. 2. Przestrzenny rozkład gmin należących do skupień wyodrębnionych na rysunku 4.

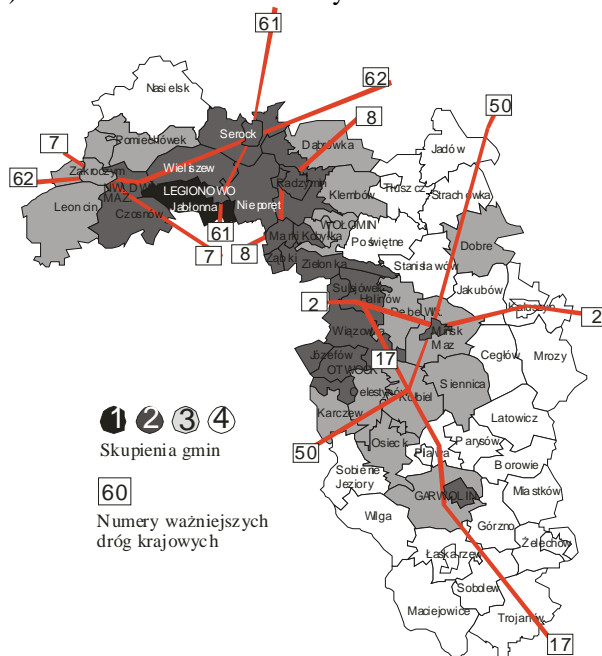
Źródło: Opracowanie własne.

Rys. 3. Zmiany liczby mieszkańców dzielnic Warszawy pomiędzy rokiem 2002 i 2007

Źródło: Opracowanie własne.

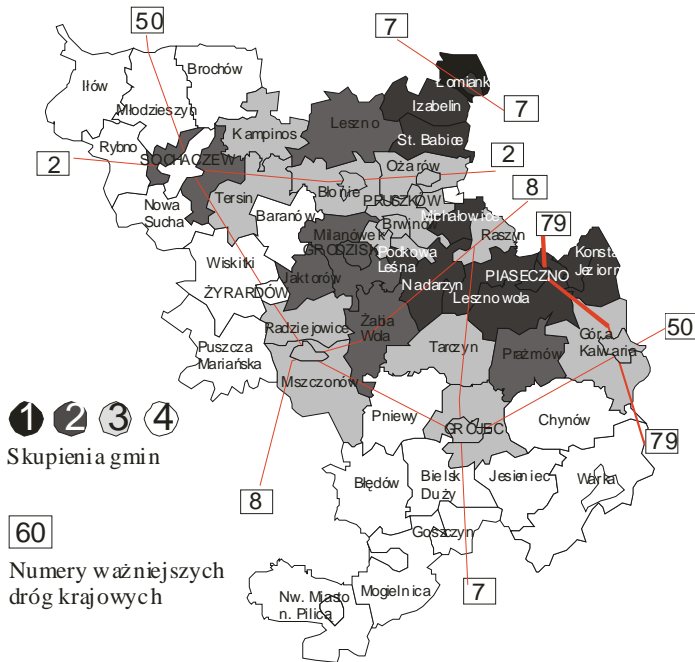
Rys. 4. Rozkład przestrzenny skupień (grup) gmin subregionu warszawskiego-wschodniego wyodrębnionych na podstawie wielkości wskaźnika produktywności ludności (Wpzl) i wskaźnika zmian liczby mieszkańców w latach 2001-2007 (Wzlm).

Źródło: Opracowanie własne.

Na proces tworzenia się wokół miasta tak zwanej „tłustej opaski” oraz jego przyczyny i spodziewane konsekwencje zwrócono uwagę w innym opracowaniu (Lusawa 2008). Dlatego w tym miejscu warto nadmienić jedynie, że występuje on, chociaż z różnym natężeniem, zarówno na obszarze podregionu warszawskiego-wschodniego (rysunek 4), jak i warszawskiego-zachodniego (rysunek 5).

Rys. 5. Rozkład przestrzenny skupień (grup) gmin subregionu warszawskiego-zachodniego wyodrębnionych na podstawie wartości wskaźnika produktywności ludności (Wpzl) i wskaźnika zmian liczby mieszkańców w latach 2001-2007 (Wzlm).

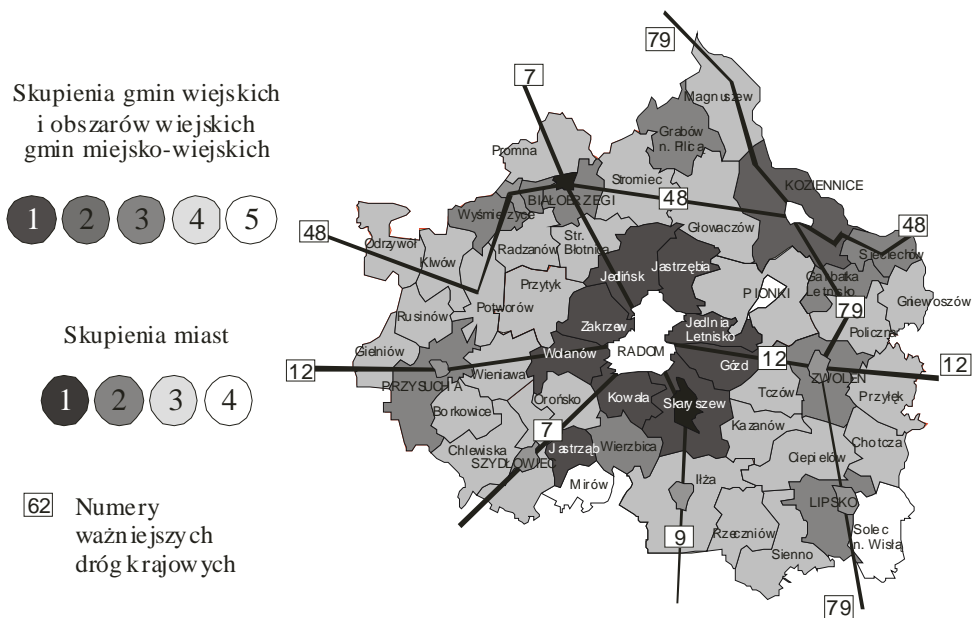
Źródło: Opracowanie własne.

Kolejnym wnioskiem wynikającym z analizy jest to, że subregiony zewnętrzne województwa dotknięte są postępującym procesem depopulacji, który jest niebezpieczny dla procesów rozwojowych, a jego skutki uważane są za bardzo trudne do usunięcia.

W najlepszej sytuacji wydaje się znajdować subregion radomski, w którego centrum usytuowany jest drugi pod względem wielkości ośrodek miejski na Mazowszu (rysunek 6). Mimo, że samo miasto Radom cechuje się niskim stopniem akceptacji, jego pozytywne oddziaływanie w połączeniu z wpływem mniejszych ośrodków położonych niejako na obwodzie umownego okręgu ota-

czającego stolicę subregionu, tworzy układ korzystny dla rozwoju tej części regionu. Pamiętać przy tym należy, że ośrodki te położone są niedaleko poza granicą pozytywnych oddziaływań Warszawy⁴.

Rys. 6. Rozkład przestrzenny skupień (grup) gmin subregionu radomskiego wyodrębnionych na podstawie wartości wskaźnika produktywności ludności (Wpzl) i wskaźnika zmian liczby mieszkańców w latach 2001-2007 (Wzlm).

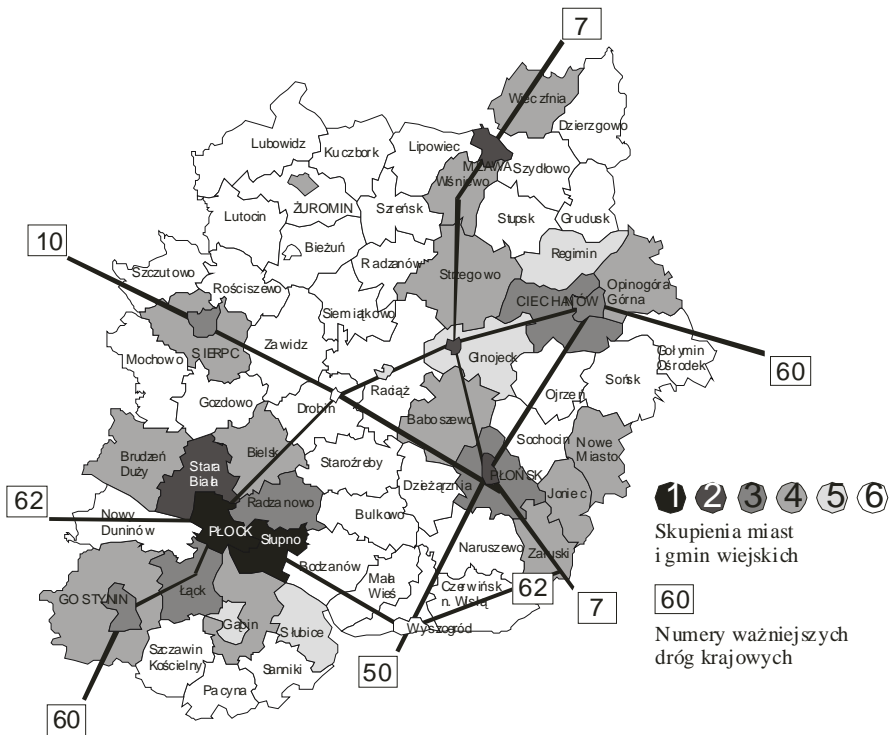
Źródło: Opracowanie własne.

Natomiast w mniej korzystnym położeniu znajdują się subregiony: ciechanowsko-płocki (rysunek 7) i ostrołęcko-siedlecki (rysunek 8). Ich główne ośrodki położone są peryferyjnie na krańcach. Ponadto są zbyt małe, by uznać je za ośrodki wzrostu. W literaturze przedmiotu (Sobala-Gwosdz 2005) podaje się, że wpływ miast mniejszych niż 200 tysięcy mieszkańców jest zbyt mały, by uzasadnić inwestowanie środków publicznych w ich rozwój. Uwzględniając przytoczoną przez cytowaną autorkę opinię R. Morilla, który obniżył próg wielkości ośrodka wzrostu do 100 tysięcy mieszkańców, taką rolę przypisać można

⁴ Odległość pozytywnych oddziaływań w dokumentach strategicznych województwa mazowieckiego określona na 50 km została potwierdzona obliczeniami na podstawie przestrzennego zróżnicowania wartości wskaźnika akceptacji (Wzlm). Ta zgodność wyników uzyskanych różnymi metodami potwierdza słuszność założeń o przydatności badania zachowań ludności w studiach nad rozwojem regionalnym.

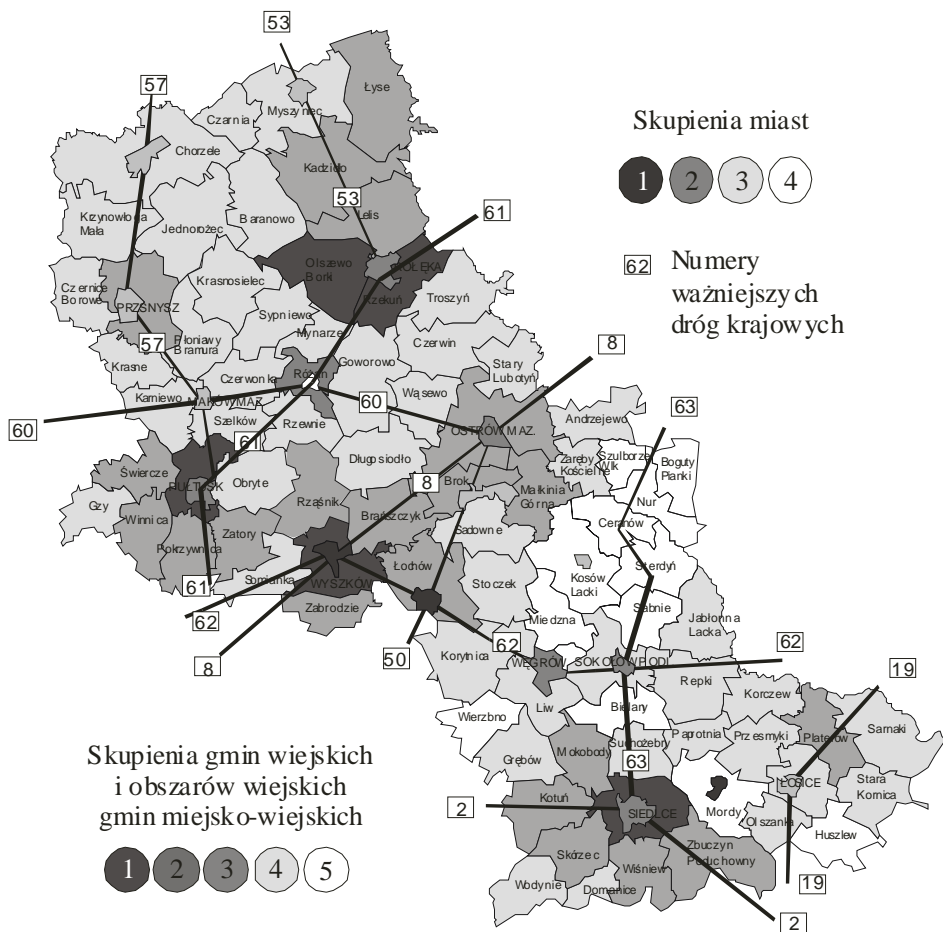
jedynie Płockowi. Wydaje się również, że w warunkach województwa nie ma możliwości wykreowania większej liczby ośrodków wzrostu. Oznacza to, że znaczna część regionu podlegać będzie procesowi peryferyzacji rozumianemu jako niezdolność do utrzymywania wytwarzanych na tym obszarze czynników prorozwojowych. Ponieważ głównym z tych czynników jest kapitał ludzki liczyć należy się głównie z nasileniem procesów migracyjnych, którym towarzyszyć będzie przepływ kapitału rzeczowego i finansowego.

Rys. 7. Rozkład przestrzenny skupień (grup) gmin subregionu ciechanowsko-płockiego wyodrębnionych na podstawie wartości wskaźnika produktywności ludności (Wpzl) i wskaźnika zmian liczby mieszkańców w latach 2001-2007 (Wzlm).

Źródło: Opracowanie własne.

Rys. 8. Rozkład przestrzenny skupień (grup) gmin subregionu ostrołęcko-siedleckiego wyodrębnionych na podstawie wartości wskaźnika produktywności ludności (Wpzl) i wskaźnika zmian liczby mieszkańców w latach 2001-2007 (Wzlm).

Źródło: Opracowanie własne.

Podsumowując, wydaje się, że ze względu na przyjęty w regionie model rozwoju trwałego, należy bardziej uwzględnić potrzebę zrównoważenia tych zjawisk. Skala ich nasilenia już dzisiaj powinna skłaniać do refleksji. Brak społecznej akceptacji obserwowany jest bowiem prawie na trzech czwartych powierzchni województwa. Obszar ten zamieszkuje bez mała połowa mieszkańców regionu. Zachęca to do poszukiwania przyczyn sprzyjających pogłębianiu się zjawiska braku społecznej akceptacji rozwoju.

Przyczyny obniżania się stopnia społecznej akceptacji

Jak wspomniano w części pracy poświęconej metodzie do rozwiązania tego problemu, wykorzystano metodę regresji wielorakiej. Uzyskany model regresji wskaźnika Wzlm (tabela 2) uznać należy za dobry.

Wyjaśnił on blisko 60% całkowitej zmienności zróżnicowania stopnia społecznej akceptacji i nie był obciążony autokorelacją czynnika losowego, o czym świadczy Statystyka D-W bliska 2.

Tabela 1. Powierzchnia i ludność zamieszkała na obszarach cechujących się brakiem społecznej akceptacji rozwoju w województwie mazowieckim w roku 2007

podregion	Powierzchnia		Ludność	
	[km ²]	[%]	[osoby]	[%]
województwo mazowieckie	26247	73,8	2560589	49,4
Warszawa	178	34,4	1149813	67,4
warszawski wschodni	2368	46,4	157663	21,0
warszawski zachodni	4303	29,7	176235	23,9
ciechanowsko-płocki	5398	72,1	225146	66,7
ostrołęcko-siedlecki	9979	84,8	368316	79,1
radomski	4021	68,8	483416	77,6

Źródło: Opracowanie własne.

Spośród wskaźników charakteryzujących poziom rozwoju gospodarczego i społecznego poszczególnych gmin do modelu wybrane zostały:

- wskaźnik produktywności zasobów ludzkich odzwierciedlający zróżnicowanie wielkości PKB w przeliczeniu na głowę mieszkańca;
- wskaźnik średniego poziomu wykształcenia mieszkańców;
- zmienne charakteryzujące dostępność dóbr i usług prywatnych (rodzaj gminy – stopień jej urbanizacji, liczba placówek handlowych na 1 km² powierzchni gminy) i dostępność do dóbr publicznych (dochody gminy per capita);

- zmienne charakteryzujące rolnictwo: udział gruntów ornych i sadów w powierzchni gminy, udział odłogów, liczba gospodarstw rolnych na 1 km² powierzchni gminy;
- odległość od Warszawy, typ gminy.

Tabela 2. Model regresji wielorakiej wskaźnika zmian liczby mieszkańców (Wzlm).

Parametr	J. M. (przed unitaryzacją)	Ocena estymatora	Błąd stand.	Statystyka		
				t	p	
STAŁA		0,2105	0,0259	8,1380	0,0000	
Odległość od Warszawy	km	-0,0451	0,0223	-2,0256	0,0437	
Wskaźnik produktywności zasobów ludzkich	zł/mieszkańca	0,4361	0,0794	5,4935	0,0000	
Średni poziom wykształcenia mieszkańców	ranga	0,3449	0,0543	6,0758	0,0000	
Dostęp do dóbr i usług	Sklepy	liczba/km ²	-0,2444	0,0646	-3,7843	0,0002
	Dochody gmin	zł/mieszkańca	-0,1909	0,0516	-3,6962	0,0003
	Stopień urbanizacji gminy	ranga	-0,1102	0,0212	-5,1903	0,0000
Rolnictwo	Odłogi	ha/km ²	0,1686	0,0831	2,0278	0,0435
	Gospodarstwa rolne	liczba/km ²	0,1538	0,0412	3,7330	0,0002
	Sady	ha/km ²	-0,0901	0,0383	-2,3562	0,0191
	Gruntu orne	ha/km ²	-0,0538	0,0237	-2,2743	0,0237

R-kwadrat = 56,021%, R-kwadrat (skoryg. dla d.f.) = 54,5695%, Standardowy błąd predykcji = 0,0697, Odchylenie przeciętne = 0,04606, Statystyka D-W = 2,1138

Źródło: Opracowanie własne.

Przy założeniu, że współczynniki modelu regresji przedstawionego w tabeli 2 można uznać za oszacowane parametry funkcji „akceptacji” pokazujące wagi, jakie społeczeństwo przykłada do poszczególnych czynników, to stwierdzić należy, że mieszkańcy Mazowsza kierują się w pierwszej kolejności różnicami poziomu rozwoju gospodarczego i dostępności dochodów. Wartość oszacowanego współczynnika regresji dla zmiennej Wpzl wyniosła 0,44. Dokładniejsza analiza przy wykorzystaniu regresji prostej pokazuje, że zależność ta uwidacznia się jednak w jednostkach lepiej rozwiniętych, dla których poddana utylitarystyki wartość wskaźnika produktywności zasobów ludzkich przekraczała 0,2. W gminach mniej rozwiniętych decyzje mieszkańców o ich opuszczeniu lub osiedleniu na ich terenie uwarunkowane są innymi czynnikami.

Drugim, pod względem siły oddziaływania, czynnikiem wpływającym na poziom akceptacji społecznej jest średni poziom wykształcenia mieszkańców. Może on wpływać na decyzje ludności w sposób dwojaki. Skorelowany jest z poziomem

rozwoju gospodarczego. Poziom wykształcenia i kultury społeczeństwa także wpływa znacząco na atrakcyjność zamieszkiwania na danym terenie. Problem ten, będący raczej przedmiotem analiz socjologicznych niż ekonomicznych, ze względu na jego znaczenie, zasługuje na zbadanie w warunkach Mazowsza.

Trzy kolejne zmienne w prezentowanym modelu połączono w jedną grupę. Opisują one bowiem dostęp mieszkańców do dóbr prywatnych oferowanych przez sieć handlową i do dóbr publicznych, których ilość zależy od możliwości finansowych sektora publicznego jak również do usług (lepiej w miastach). Zwraca uwagę, że parametry wszystkich zmiennych, zaliczonych do tej grupy mają znak ujemny, tak jakby wzrost podaży dóbr i usług obniżał poziom akceptacji społecznej. Tak oczywiście być może, ale nie musi. Przykładowo: nagromadzenie placówek handlowych działających faktycznie w warunkach oligopolu nie musi oznaczać konkurencji pomiędzy nimi. Może natomiast świadczyć o zasobności mieszkańców, która skłania do utrzymywania wyższego poziomu cen. To z kolei nie zachęca potencjalnych mieszkańców. Ponadto, sam wskaźnik gęstości sieci handlowej nie mówi zbyt wiele o nasyceniu terenu towarami. Inaczej trzeba go interpretować wtedy, gdy sieć handlową tworzą małe placówki, a inaczej, gdy na danym terenie występują sklepy wielkopowierzchniowe. Pamiętać również należy, że zwiększona mobilność konsumentów powoduje, iż dostępność dóbr nie maleje tak szybko w miarę oddalenia się od miejsc ich dystrybucji. Wytwarzanie i dystrybucja wszelkich dóbr niesie ze sobą uciążliwości dla mieszkańców (ujemne efekty zewnętrzne). Mogą one znacznie obniżyć korzyści wypływające z zamieszkiwania w pobliżu miejsc, gdzie powstaje ich podaż. Zagadnienie wydaje się być istotne z punktu widzenia polityki rozwoju i wymaga pogłębionych studiów.

Za wskazane należy uznać poszerzenie wiedzy na temat wpływu rolnictwa na procesy rozwojowe. Liczba czterech zmiennych opisujących stan rolnictwa, jakie znalazły się w prezentowanym modelu skłania do refleksji. Wskazują one pewien antagonistyczny związek pomiędzy ekonomiczną siłą rolnictwa, a atrakcyjnością obszaru dla mieszkańców. Oszacowane parametry regresji cząstkowej wskazują bowiem, na fakt, że im większa część powierzchni gminy zajęta jest przez bardziej intensywne kierunki produkcji roślinnej (grunty orne i sady), tym mniej ludzi do niej napływa, a więcej odpływa. Napływowi mieszkańców sprzyja także rozdrobnienie gospodarstw rolnych oraz wielkość areалу wyłączono-ego z produkcji. Może to być związane z konkurencją o przestrzeń. Słabość gospodarstw rolnych zwiększa zjawisko wyzbywania się ziemi przez ich właścicieli. Tłumaczy to fakt, że najsilniej skorelowaną ze współczynnikiem zmian liczby mieszkańców zmienną opisującą rolnictwo jest udział odłogów w powierzchni gminy. Zmienna ta wyjaśniała 17% całkowitej zmienności zmiennej objaśnianej.

Tabela 3. Model regresji wielorakiej wskaźnika produktywności zasobów ludzkich (Wpzl.)

Parametr	J. M. (przed unitaryzacją)	Ocena estyma- tora	Błąd stand.	Statystyka	
				t	p
STAŁA		0,0125	0,0100	1,2527	0,2113
Zużycie gazu ziemnego w gospodarstwach do- mowych	m ³ /osobę	0,2172	0,0369	5,8932	0,0000
Przedsiębiorstwa	liczba/1 km ²	0,3895	0,0658	5,9180	0,0000
Pracujący poza granicami gminy	osób/1000 mieszkańców	0,1142	0,0325	3,5132	0,0005
Stopień urbanizacji gminy	ranga	-0,0664	0,0160	-4,1403	0,0000
Średni poziom wykształcenia mieszkańców gminy	ranga	0,2746	0,0506	5,4209	0,0000
Gospodarstwa rolne	liczba/1 km ²	-0,0874	0,0338	-2,5870	0,0101

R-kwadrat = 66,54%, R-kwadrat (skoryg. dla d.f.) = 65,88%, Standardowy błąd predykcji = 0,0614, Odchylenie przeciętne = 0,03295, Statystyka D-W = 2,02882

Źródło: Opracowanie własne.

Ponieważ zarówno wzrost gospodarczy i potencjał rolnictwa są przedmiotem zainteresowania polityki państwa uznano, że pogłębienie wiedzy na temat warunkowań występujących w tych obszarach pozwoli zwiększyć skuteczność działań, zmierzających do poprawy poziomu akceptacji społecznej.

Czynniki różnicujące udział gmin w PKB regionu

Najważniejszym czynnikiem różnicującym udział poszczególnych gmin w PKB wytworzonym w województwie okazała się dostępność dla ludności gazu ziemnego z sieci (tabela 4). Zmienna ta wyjaśniła aż 52,47% całkowitej zmienności zmiennej objaśnianej. Na znaczenie tego czynnika zwracano już uwagę wcześniej, ponieważ pojawia się w modelach objaśniających mechanizm migracji. Jego wystąpienie w modelu opisującym przyczyny zróżnicowania udziału gmin w wytworzonym PKB może budzić pewne wątpliwości. Rodzi się bowiem pytanie o to, czy dostępność gazu jest przyczyną czy skutkiem większej zamożności społeczeństwa. Wydaje się, że można mówić w tym przypadku o sprzężeniu zwrotnym dodatnim. Prawdą jest, że budowa sieci gazowej jest kosztowna i w znacznej części obciąża użytkownika. Zatem szybciej będzie postępować tam, gdzie ludność osiąga wyższe dochody. Faktem jest również i to, że zastosowanie gazu w celach grzewczych zwiększa mobilność mieszkańców i ułatwia dostęp do dochodów. Za taką interpretacją przemawia wystąpie-

nie w modelu zmiennej odzwierciedlającej zakres korzystania mieszkańców gminy z zewnętrznych rynków zatrudnienia, która wyjaśniła dalsze 2,57% wskaźnika Wpzl. Na drugim miejscu pod względem znaczenia dla omawianego modelu znalazła się zmienna obrazująca nasilenie działalności gospodarczej w gminach. Zróżnicowanie liczby przedsiębiorstw przypadających na 1 km² powierzchni j.s.t. wyjaśniło 8,0% zróżnicowania. Typ gminy (wiejska, wiejsko-miejska) lub zastępujący tę zmienną wskaźnik gęstości zaludnienia wyjaśniały niespełna 2% zmienności zmiennej zależnej. Model uzupełniały: średni poziom wykształcenia mieszkańców (wyjaśnił 0,93% zmienności) oraz liczba gospodarstw rolnych przypadająca na 1 km² powierzchni jednostki. Minus przy oszacowanym współczynniku regresji cząstkowej oznacza, że zwiększenie liczby gospodarstw rolnych przypadających średnio na jednostkę powierzchni statystycznie zmniejsza udział gminy w PKB regionu.

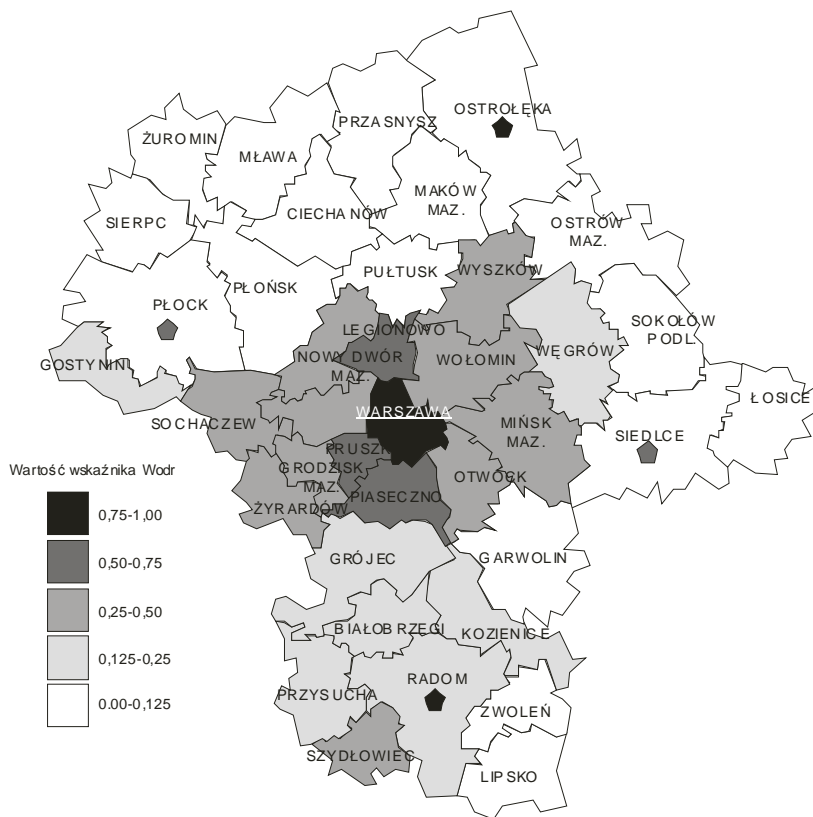
Czynniki warunkujące siłę oddziaływania rolnictwa

Przedstawione powyżej modele funkcji „akceptacji” i zróżnicowania udziału poszczególnych gmin w PKB regionu wskazują, że na procesy obserwowane w regionie w sposób dostrzegalny oddziałuje sytuacja gospodarstw rolnych. Ponieważ dane statystyczne GUS dostarczają zbyt mało informacji na temat rolnictwa w gminach, dla poszukiwania czynników sprzyjających ograniczeniu działalności rolniczej, koniecznym stało się wykorzystanie informacji zebranych podczas Powszechnego Spisu Rolnego 2002 roku. Dzięki nim możliwe było oszacowanie nasilenia tego procesu w poszczególnych powiatach regionu. Wykorzystano w tym celu zagregowany wskaźnik ograniczania działalności rolniczej (Wodr). Wartość tej miary dla każdego powiatu województwa mazowieckiego obliczono, zgodnie z przyjętą metodologią, z wykorzystaniem unitaryzacji zerowanej. Podstawą obliczeń były cztery miary świadczące o sile procesu: 1) odsetek użytków rolnych przeznaczonych w latach 1999-2002 na cele nierolnicze, 2) procent gruntów ornych nieobsianych w czerwcu 2002, 3) odsetek gospodarstw, które w dniu PSR nie prowadziły działalności lub 4) prowadziły wyłącznie działalność nierolniczą.

Analiza wskaźnika wykazała, że największej presji rolnictwo poddane jest w granicach powiatów grodzkich, gdzie Wodr osiągał wartość: Warszawa – 0,95, Ostrołęka – 0,8, Radom – 0,75, Płock – 0,625 i Siedlce – 0,575. Tym ostatnim dorównywały graniczące ze stolicą powiaty ziemskie: pruszkowski – 0,725, legionowski – 0,6 i piaseczyński – 0,525. Można zatem mówić o nasileniu procesu ograniczania produkcji rolnej wzdłuż linii Legionowo – Warszawa – Piaseczno (rysunek 4-6). Ulega ona osłabieniu zarówno na wschód, jak i na zachód od tego odcinka. Powiaty: miński, nowodworski, otwocki, sochaczewski, warszawski – zachodni, wołomiński, wyszkowski i żyrardowski cechowały się wartością Wodr większą od 0,25, ale nie przekraczającą 0,5. Do tej grupy

należał także położony na południowym krańcu województwa powiat sztydłowiecki. Powiaty o wskaźniku większym od 0,125 tworzyły zwarty obszar w południowej części regionu oraz ograniczały zasięg analizowanego zjawiska od zachodu (powiat gostyniński) i wschodu (powiat węgrowski). Można zatem stwierdzić, że zjawisko dostrzegalne jest na obszarze przypominającym swym kształtem trapez, którego umownymi wierzchołkami są Gostynin, Szydłowiec, Węgrów i Wyszaków. Tworzące go jednostki zajmują łącznie 48,5% terytorium województwa. Połowę tej powierzchni zajmują tereny wiejskie o gęstości zaludnienia nie przekraczającej 100 osób na 1 km².

Rys. 9. Rozkład wskaźnika Wodr w powiatach województwa mazowieckiego

Źródło: Opracowanie własne.

Porównanie miar charakteryzujących powiaty wskazuje na związek kondycji rolnictwa z sytuacją na rynku pracy. Spośród jedenastu powiatów o stopie bezrobocia niższej od średniej w regionie siedem wchodziło w skład obszaru, na którym dostrzegalne jest odchodzenie rolników od zawodu. Były to: Warszawa – 6% oraz powiaty ziemskie: piaseczyński – 8,3%, grójecki – 9,7%, pruszkow-

ski – 11,4%, grodziski – 11,5%, warszawski-zachodni – 11,8 i miński 13,6%. Zwraca uwagę fakt, że pozostałe cztery jednostki o niskim poziomie bezrobocia to sąsiadujące ze sobą powiaty: garwoliński, siedlecki, łosicki i sokołowski. Mimo relatywnie lepszej sytuacji na rynku pracy wartość Wodr obliczonego dla tych czterech jednostek była równa średniej obliczonej dla grupy powiatów o najniższej wielkości wskaźnika. Można zatem stwierdzić, że w tym przypadku łatwość zarobkowania poza gospodarstwami rolnymi nie decydowała o ograniczeniu prowadzonej w nich produkcji. Istotne znaczenie miała natomiast wysokość płac, jakie można uzyskać poza rolnictwem. Niemal wszystkie powiaty cechujące się Wodr mniejszym od 1, wykazywały średnią płacę niższą od średniej wojewódzkiej. Wyjątek stanowiły powiaty: grójecki i kozienicki, które dość znacznie odbiegały na plus. Jedynie trzy jednostki z grupy o większym nasileniu procesu ograniczania produkcji rolniczej (powiaty: miński, sztybołowski, otwocki) oferowały płace niższe od średniej w regionie.

Badanie korelacji Wodr ze zmiennymi opisującymi poszczególne gminy (metoda krokowa) umożliwiło wybranie najważniejszych spośród nich (tabela 4).

Tabela 4. Analiza regresji wielorakiej wskaźnika ograniczania działalności rolniczej

Parametr	Ocena estymatora	Błąd standardowy	Statystyka t	p
STAŁA	1,59766	0,25736	6,20799	0,0000
Obsada trzody na 100 ha UR	-0,00426	0,00090	-4,7882	0,0000
Obszar obsługiwany średnio przez gminną placówkę oświatową	-0,13112	0,01655	-7,92017	0,0000
Średnia wielkość gminnej placówki oświatowej (liczba dzieci)	0,00690	0,00126	5,49157	0,0000
Liczba mieszkańców na łóżko szpitalne	-0,00053	0,00016	-3,36805	0,0020
Udział wydatków na bezpieczeństwo publiczne	0,01448	0,00424	3,41265	0,0018

R-kwadrat = 93,857%, R-kwadrat (skoryg. dla d.f.) = 92,86%, Standardowy błąd predykcji = 0,1957, Odchylenie przeciętne = 0,1400, Statystyka D-W = 2,0196

Źródło: Opracowanie własne.

Model wyjaśnił 93% całkowitej zmienności zmiennej objaśnianej (R-kwadrat = 93,85%,). Wartość statystyki Durбина-Watsona (2,02) świadczy o braku zjawiska autokorelacji. Można go zatem uznać za prawidłowy (Luszniewicz, Słaby 1997).

Z powyższego zestawu zmiennych niezależnych największe znaczenie miały wskaźniki dotyczące edukacji. Dodanie do modelu zmiennej „obszar obsługiwany średnio przez gminną placówkę oświatową” wyjaśniło 73% całkowitej zmienności analizowanego wskaźnika (R - kwadrat = 73,92%, skorygowane R-

kwadrat = 73,18%), a zmiennej „liczba dzieci w placówce oświatowej” dalsze 10% w związku z czym R - kwadrat wzrosło do 83,94%. Korelacje w obydwu przypadkach są istotne, o czym świadczą modele regresji prostej zbudowane oddzielnie dla każdej zmiennej niezależnej (wzory 1 i 2). Wyjaśniły one odpowiednio: 79% i prawie 58% całkowitej zmienności wskaźnika Wodr. Zwraca uwagę krzywoliniowy charakter związku pomiędzy obszarem obsługiwanym przez jedną placówkę podległą gminie, a narastaniem zjawiska ograniczania produkcji przez gospodarstwa rolnicze. Oznacza ona, że każda następna szkoła w gminie oddziałuje na ten proces z większą siłą.

$$\hat{Wodr} = 5,5866 - 2,06104 \ln(Opo) \quad (1)$$

gdzie:

\hat{Wodr} – estymowana wartość wskaźnika ograniczania działalności rolniczej;
 Opo – obszar obsługiwany średnio przez gminną placówkę oświatową;
 R-kwadrat = 78,8669%

$$\hat{Wodr} = 0,0154915 Wpo - 1,04784 \quad (2)$$

gdzie:

\hat{Wodr} – estymowana wartość wskaźnika ograniczania działalności rolniczej;
 Wpo – średnia wielkość placówki oświatowej (liczba uczniów);
 R-kwadrat = 57,6275%

Na tej podstawie można postawić tezę, że utrzymywaniu się rolnictwa sprzyja niższy potencjał demograficzny i prawdopodobnie gorszy poziom kształcenia młodzieży. Pierwsza część twierdzenia wynika z ujemnej korelacji pomiędzy analizowanymi zmiennymi, która oznacza mniejszą liczbę dzieci w placówkach o większym zasięgu. Druga jest konsekwencją pierwszej. Liczba uczniów w szkole wyznacza liczbę klas (przepisy oświatowe). To determinuje liczbę godzin dydaktycznych (program nauczania), a w konsekwencji liczbę nauczycieli, z których każdy musi przepracować pensum. Wpływa również na wysokość zarobków pedagogów (liczba godzin ponadnormatywnych, dodatków za wychowawstwo itp.). Małe szkoły mają niewielkie możliwości prowadzenia polityki kadrowej. Nauczyciele takich placówek często pracują w innych szkołach, na różnym poziomie nauczania (np. łącząc nauczanie początkowe z pracą w klasach 4-6 lub etat w szkole podstawowej z pracą w gimnazjum czy nawet w liceum). Oczywiście jest, że nie sprzyja to ich specjalizacji. Zwiększenie odległości jaką mają do przebycia uczniowie podnosi wydatki gmin na ich dowóz i ogranicza nakłady na inne cele (np. wyposażenie, pomoce naukowe). Jest to dotkliwie, tym bardziej ostatnia reforma oświaty wprowadziła podział szkolnictwa podstawowego na dwa stopnie, w związku z czym wzrosły koszty funkcjonowania oświaty ze względu na konieczność rozbudowy administracji. Do-

wożona młodzież ma ograniczony dostęp do pozalekcyjnych form edukacji, co jeszcze bardziej zmniejsza jakość edukacji. Opisany mechanizm sprawia, że niepożądaną ze względów ekologicznych i społecznych proces wyłączenia gruntów z uprawy ulega osłabieniu głównie tam, gdzie ludność, ze względu na niższy poziom oświaty ma mniejsze szanse na zdobycie zawodu innego, niż profesja rolnika. Przyczyna tego, że ochrona zasobów ziemi rolnej jest wynikiem pewnego rodzaju przymusu, może być tylko jedna: niedostateczny poziom dochodów z ziemi.

Natężenie ograniczania produkcji rolniczej w powiatach położonych w północno-zachodniej części województwa było niższe niż można było tego oczekiwać na podstawie analizy zmiennych charakteryzujących organizację oświaty w gminach. Obszar ten tworzyło siedem spośród dziesięciu jednostek o najwyższej w regionie obsadzie trzody chlewnej na 100 UR: (powiat żuromiński -208 szt./100 ha, powiat sierpecki -162 szt., powiat ciechanowski -141, powiat gostyński -135), powiat płocki -131, powiat pułtuski -125, powiat płoński -123). Wysokie pogłowie świń występowało ponadto w powiatach: łosickim, siedleckim, garwolińskim, i kozienickim. W omawianym modelu regresji wielorakiej obsada świń na 100 ha UR dodana została jako trzecia z kolei zmienna objaśniająca. Wyjaśniła dalsze 5,5% zmienności. Prawdopodobnie związek ten byłby silniejszy, gdyby uwzględnić jego krzywoliniowy charakter, co pokazuje równanie regresji prostej pomiędzy zmiennymi:

$$\hat{Wodr} = 4,4563 - 0,843824 \ln(Otch) \quad (3)$$

gdzie:

\hat{Wodr} – estymowana wartość wskaźnika ograniczania działalności rolniczej

Otch – obsada trzody chlewnej (szt./100 ha UR)

R-kwadrat = 63,2117%

Pozostałe dwie zmienne „udział wydatków na bezpieczeństwo publiczne” i „liczba mieszkańców na łóżko szpitalne” nie miały już takiego znaczenia. Łącznie wyjaśniły zaledwie 4,3% całkowitej zmienności wskaźnika Wodr. Ich obecność w modelu wskazuje, na fakt, że na decyzje producentów rolnych wpływają w pewnym stopniu warunki życia tworzone przez samorząd na szczeblu powiatu.

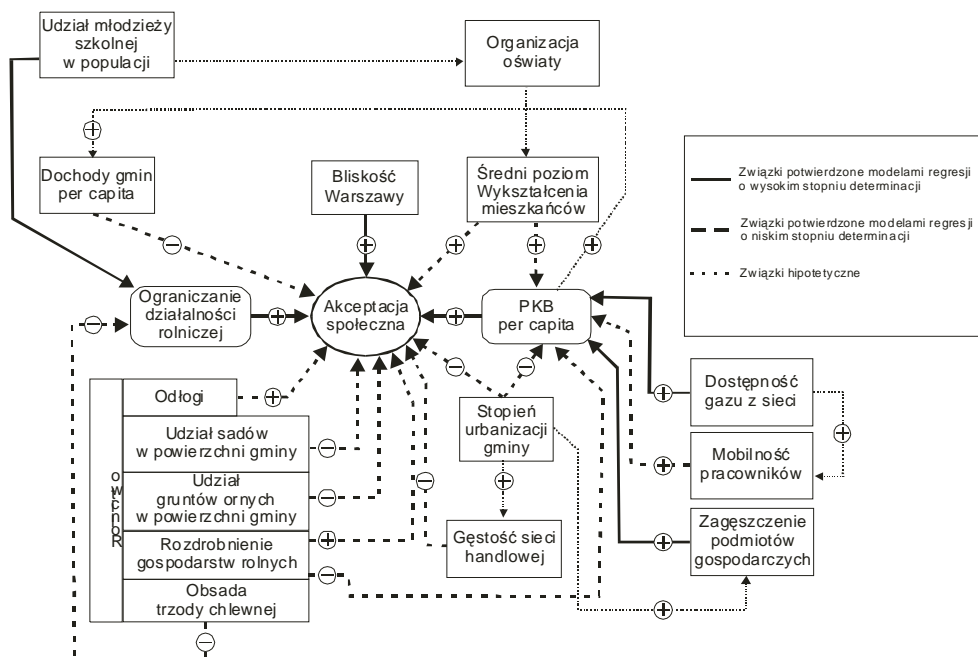
Model czynników kształtujących poziom społecznej akceptacji na Mazowszu

Ustalone zależności pozwoliły na budowę modelu czynników wpływających na poziom społecznej akceptacji rozwoju. Przedstawiono go na rysunku 10.

Zwraca uwagę na większe, niż się powszechnie uważa, znaczenie rolnictwa jako czynnika wpływającego na procesy rozwojowe. W warunkach województwa mazowieckiego uwidacznia się wpływ tej gałęzi gospodarki zarówno na wielkość dochodów ludności (udział w PKB per capita), jak i na poziom akceptacji społecznej.

Utrzymanie silnych (dużych obszarowo) gospodarstw rolnych leży w interesie gmin peryferyjnych, typowo rolniczych, a także zurbanizowanych. W pierwszym przypadku są one czynnikiem gwarantującym odpowiedni poziom dochodów ludności. W drugim, ze względu na ograniczanie poziomu akceptacji mogą być czynnikiem ułatwiającym politykę przestrzenną. Podobne znaczenie mają także: utrzymywanie gruntów w uprawie i występowanie na danym terenie plantacji wieloletnich. Uwydatnia to problem gospodarowania gruntami rolnymi, zwłaszcza zasobami arealów o wyższych klasach bonitacyjnych, ponieważ jakość gleb sprzyja utrzymywaniu potencjału gospodarstw rolnych. Znaczenie rolnictwa jako instrumentu polityki rozwoju uwidacznia się zwłaszcza na obszarach zurbanizowanych regionu.

Rys. 10. Model czynników wpływających na stopień społecznej akceptacji.

Źródło: Opracowanie własne.

Interesującym, choć nie ujętym w prezentowanym badaniu zagadnieniem, jest wpływ wielkości gospodarstw rolnych na mobilność siły roboczej. Wydaje się, że ani obiekty obszarowo małe ani dobrze zmechanizowane gospodarstwa duże nie są w stanie zapewnić zatrudnienia wszystkim członkom rodziny rolniczej.

Na obszarach wiejskich za bardziej celowe uznać należy działania zmierzające ku zwiększaniu poziomu wykształcenia ludności nie tylko przez poprawę organizacji oświaty, ale przede wszystkim poprzez zwiększanie liczby miejsc pracy dla ludzi o wyższym poziomie wykształcenia.

Podsumowanie

Zgodnie ze stwierdzeniem zawartym w tytule opracowania, prezentowane w nim wyniki wskazują na potrzebę rozszerzenia modelu rozwoju województwa mazowieckiego poprzez szersze niż dotychczas uwzględnienie roli wsi i rolnictwa, jako czynnika nadającego rozwojowi charakter rozwoju trwałego. Znaczenie tej gałęzi gospodarki podnosi dodatkowo rolę jej oddziaływania na środowisko naturalne (stosunki wodne, skład gatunkowy ekosystemów naturalnych, migracja gatunków przyrody dzikiej). Nie bez znaczenia jest również wpływ rolnictwa na poziom zdrowotności społeczeństwa oraz kulturę społeczeństwa (etos, folklor, krajobraz itp.). Wszystkie wymienione tu dobra publiczne są ważnymi składnikami bogactwa narodowego (Pszczółkowski 1936). Ze względu na to, że rolnictwo w obecnej sytuacji nie jest w stanie zagwarantować należytej ich podaży powinno uzyskać subsydiarne wsparcie. Może ono polegać na działaniach regulacyjnych w szczególności w zakresie ochrony gleb czy szeroko rozumianej przestrzeni, ewentualnie na wsparciu bezpośrednim polegającym na łączeniu rozwoju przedsiębiorczości bezpośrednio z gospodarstwami rolnymi. Rozwiązania takie od lat z powodzeniem stosowane są w krajach UE.

Bibliografia:

1. Grober U., *Der Erfinder der Nachhaltigkeit*, „Die Zeit“ 1999, nr 48, s. 98.
2. Howe K.S., *Perspektywy rozwoju obszarów wiejskich w Europie: kwestia zrównoważenia*, w: Zawalińska K. (red. nauk.), *Rozwój obszarów wiejskich. Doświadczenia krajów Europejskich*, IRWiR PAN, Warszawa 2005.
3. Kwaśniewski A., *Wstęp*, w: *Rzeczypospolita Polska, Agenda 21 10 lat po Rio*, raport wykonany na zlecenie Ministerstwa Środowiska w Narodowej Fundacji Ochrony Środowiska, Warszawa. 2002.
4. Lusawa R., *Formation of the so-called „Bacon Belt” around the city on the example of the Warsaw agglomeration*, *Annals of The Polish Association of Agricultural and Agribusiness Economists* 2008, Vol. X, No. 5.

5. Lusawa R., *Possibilities of assessing the diversity of economic growth at a level lower than NUTS 3*, Annals of The Polish Assosiation of Agricultural and Agribusiness Economists 2009, Vol. XI No. 6.
6. Majewski E., *Trwały rozwój i trwale rolnictwo*, Wydawnictwo SGGW, Warszawa. 2008.
7. Markowski T., *Zarządzanie rozwojem miast*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa. 1999.
8. Mangel H., *Auf weg in die aktive Bürgergesellschaft*, „Ländlicher Raum“ print nr 42002.
9. Sobala-Gwosdz A., *Ośrodki wzrostu i obszary stagnacji w województwie podkarpackim*, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2005.
10. Pszczołkowski S., *Zarys Ekonomji*, Dom Książki Polskiej, Warszawa. 1936.
11. *Strategia Rozwoju Województwa Mazowieckiego*, Sejmik Województwa Mazowieckiego, Warszawa 2001.
12. *World Commission on Environment and Development (WCED)*, Our common future, Oxford University Press, Oxford 1987, s. 43.

Abstract

The study presents the results of research into development processes taking place in the social sphere of mazowieckie province, a number of which are unfavourable in terms of the economic development of the region and the state of the natural environment. They lead to the conclusion that it is absolutely necessary to extend the conception of the region development with the actions balancing the observed tendencies. The study showed the essential role which agriculture may play in the process.

Key words: *sustainable development of the region, social sphere, agriculture, strategies*